

Zwyczaje płatnicze ludności wiejskiej w Polsce – bariery i wyzwania dla systemu usług finansowych

Nadesłany: 07.04.15 | Zaakceptowany do druku: 22.07.15

Michał Soliwoda*

Cechy społeczno-demograficzne w znacznym stopniu różnicują zwyczaje konsumentów korzystających z usług finansowych, umożliwiając tym samym pewną ich segmentację. Celem opracowania jest zdiagnozowanie barier i zidentyfikowanie wyzwań stojących przed systemem usług finansowych w Polsce w kontekście rozpowszechnienia usług płatności bezgotówkowych wśród ludności wiejskiej. Nacisk położono na przedstawienie potencjalnych modeli rozwoju płatności bezgotówkowych na wsi. Konsumentom usług finansowych na wsi są przyzwyczajeni do tradycyjnych sposobów pobierania gotówki, mniej popularne jest pobieranie gotówki z bankomatu. Stopień ukartowania ludności wiejskiej jest niższy niż na obszarach zurbanizowanych. Struktura ilościowa i wartościowa płatności w różnych placówkach handlowych potwierdza istnienie konserwatywnej postawy przywiązania do gotówki utożsamianej wciąż z bezpieczeństwem obrotu. Za celowe uznano wyróżnienie „modelu proregulacyjnego” i „modelu proinstytucjonalnego” w zależności od przewagi znaczenia regulacji lub aktywności instytucjonalnej.

Słowa kluczowe: zwyczaje płatnicze, finanse wsi, wykluczenie finansowe, płatności bezgotówkowe, edukacja finansowa.

Payment Habits of Rural Population in Poland: Barriers and Challenges for the Financial Services System

Submitted: 07.04.15 | Accepted: 22.07.15

Socio-demographic features differentiated significantly habits of users of financial services, thus allowing a partial segmentation. The aim of the study is to diagnose and identify barriers and challenges facing the system of financial services in Poland – in the context of the prevalence of non-cash payment services among the rural population. We put emphasis on the presentation of potential models for the development of cashless payments in the country. Consumers of financial services in rural areas are accustomed to the “traditional” methods of cash withdrawals. It is less popular to take cash from an ATM. The proportion of population using cards is lower than in urban areas. The quantity and value structure of payments in various outlets confirms the existence of the conservative attitude of devotion to cash equated with transaction security. Depending on the domination of regulation or institutional activity, distinguishing “regulatory model” and “institutional model” was deemed appropriate.

Keywords: payment habits, rural finance, financial exclusion, cashless payments, financial education.

JEL: D14, Q14, R51

* **Michał Soliwoda** – dr inż., adiunkt, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Zakład Finansów Rolnictwa.

Adres do korespondencji: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa; e-mail: Michal.Soliwoda@ierigz.waw.pl.

1. Wprowadzenie

Nadwyżki finansowe generowane przez gospodarstwa domowe stały się obiektem zainteresowania instytucji sektora usług finansowych. O oszczędzaniu w tych podmiotach decydują nie tylko przesłanki ekonomiczne (rozpoznawane już przez J. M. Keynesa w latach 30. XX w., J. Duesenberry'ego, F. Modiglianiego, R. Brumberga, M. Ando, M. Friedmana, H. Shefrina i R. Thaler¹), psychologiczne, ale również czynniki związane z otoczeniem regulacyjnym i instytucjonalnym. Usługi finansowe umożliwiają gospodarstwu domowemu wygładzenie poziomu konsumpcji w czasie (por. J.M. Keynes), bardziej efektywne wykorzystanie kapitału (w różnej formie) w celu poprawy dobrobytu jego członków (Rai, Ananth i Mor, 2013). Finansyzacja relacji społecznych spowodowała, że dostęp do szerokiej gamy usług finansowych uważany jest za kluczowy czynnik dobrobytu obywateli. Prywatne instytucje finansowe są ukierunkowane na generowanie zysku, a rozwój narzędzi komputerowych (m.in. umożliwiających *credit scoring*), standaryzacja i automatyzacja przyczyniły się do łatwiejszego podejmowania decyzji związanych z udzielaniem kredytów (Gloukoviezoff, 2007). Z drugiej strony prowadzi to do generowania kosztów społecznych związanych z obsługą osób o niskich dochodach, a także do pojawienia się ryzyka o charakterze relacyjnym.

Cechy społeczno-demograficzne w znacznym stopniu różnicują zwyczaje konsumentów korzystających z usług finansowych, umożliwiając tym samym pewną ich segmentację. Jednym z elementów wykluczenia finansowego (*financial exclusion*) jest ograniczenie w dostępie do obrotu bezgotówkowego (Beck i Demirgüç-Kunt, 2008). Uzasadnia to potrzebę eksploracji zwyczajów płatniczych w różnych przekrojach, w tym ludności wiejskiej w Polsce.

Celem opracowania jest zdiagnozowanie barier i zidentyfikowanie wyzwań stojących przed systemem usług finansowych w Polsce w kontekście rozpowszechnienia usług płatności bezgotówkowych wśród ludności wiejskiej². Nacisk położony został na przedstawienie potencjalnych modeli rozwoju płatności bezgotówkowych na wsi. Osią rozważań jest następująca teza: ludność wiejska w Polsce, w znacznym stopniu obciążona wykluczeniem finansowym, wymaga znacznej uwagi ze strony otoczenia prawno-regulacyjnego, instytucjonalnego i rynkowego. Przeprowadzone badania nawiązują do nurtu instytucjonalnego finansów, a przede wszystkim najniższego szczebla, jakim są „finanse codzienności” (Solarz, 2012). Decyzja o wykorzystaniu przez członków gospodarstwa domowego bezgotówkowych form płatności jest „ogniwem w drzewie decyzyjnym mikrofinansów” (Solarz, 2012, s. 171). W artykule, wykorzystując dane wtórne (OECD, Komisji Europejskiej, NBP), zastosowano metodę dokumentacyjną, metodę heurystyczną (w tym transfer pojęć z różnych dyscyplin).

2. Ograniczenia i szanse – perspektywy rozwoju systemu obrotu bezgotówkowego na wsi

Z punktu widzenia identyfikacji zwyczajów płatniczych ludności wiejskiej niezbędne jest wyodrębnienie czynników, które mogą być istotne przy ocenie bezpieczeństwa rynku usług finansowych (obejmującego trzy zasadnicze segmenty, tj. bankowość, ubezpieczenia i inwestycyjne). Można wymienić tu trzy determinanty: przejrzystość usług finansowych, ochronę antyupadłościową i dostępność usług finansowych (Iwanicz-Drozdowska, 2008, s. 148). Biorąc pod uwagę zagadnienie zwyczajów płatniczych, a także, w ślad za nim, rozwoju płatności bezgotówkowych, kluczowe znaczenie ma dostępność usług finansowych dla określonych grup ludności (w tym segmencie mieszkańców wsi), przy czym ma ona charakter teoretyczny (wynikający z dostępności sieci infrastruktury niezbędnej do przeprowadzania operacji finansowych) lub faktyczny (związany z ograniczeniami dochodowymi) (Iwanicz-Drozdowska, 2008).

W celu zidentyfikowania ograniczeń i szans z perspektywy rozwoju systemu bezgotówkowego na wsi niezbędne jest dokonanie próby diagnozy dotyczącej stanu obrotu bezgotówkowego, w tym także określenie zwyczajów płatniczych osób zamieszkałych na wsi³. Wyniki badań NBP miały charakter unikatowy na tle międzynarodowym (zbliżony charakter miały studia zrealizowane przez sześć banków centralnych na świecie), biorąc pod uwagę zastosowane podejście metodyczne. Badania przebiegały dwuetapowo na tej samej tysiącosobowej próbie⁴: (1) wywiady osobiste wspomagane komputerowo – CAPI, (2) z wykorzystaniem tzw. metody dziennikowej⁵, a nie, jak zazwyczaj, sondażu diagnostycznego.

Jak przedstawiono w tabeli 1, choć podstawowe charakterystyki zwyczajów płatniczych Polaków mieszkających na wsi nie odbiegają zasadniczo od średniej ogólnokrajowej⁶, to ta grupa ludności wyróżnia się luźniejszym powiązaniem z infrastrukturą finansową. Świadczy o tym m.in. niższy udział osób posiadających konto osobiste lub ROR w banku lub instytucji parabankowej (na wsi konto lub ROR posiada 72%, w Polsce ogółem 77% osób). Konsumenci usług finansowych na wsi (dysponujący kontem osobistym lub ROR) są przyzwyczajeni do tradycyjnych sposobów pobierania gotówki, mniej popularne jest pobieranie gotówki z bankomatu (66% osób mieszkających na wsi, a 71% osoby ogółem w Polsce zadeklarowało jako najbardziej preferowany sposób). Stopień ukartowania ludności wiejskiej jest niższy niż na obszarach zurbanizowanych. Dodatkowo 81% osób zamieszkałych na wsi zadeklarowało wykonanie co najmniej jednej płatności kartą miesięcznie. Było to o 6 punktów procentowych mniej niż średnia dla kraju. Jak stwierdza T. Koźliński (2013, s. 74), „najrzadziej karty debetowe i konta osobiste posiadały osoby zajmujące się domem oraz rolnicy”. Wskazuje to na potrzeby promowania zalet wynikających z posiadania kart debetowych, kredytowych, z funkcją płatności zbliżeniowych wśród segmentu ludności wiejskiej. Struktura ilościowa i wartościowa płatności w różnych placówkach handlowych potwierdza istnienie konserwatywnej postawy przywiązania do gotówki, utożsamianej wciąż z bezpieczeństwem obrotu.

Wyszczególnienie	Mieszkańcy wsi	Ogółem
Liczebność	379 osób (37,9% próby)	1000 osób (52,4% kobiety, 47,6% mężczyźni)
Posiadanie konta osobistego/ROR w banku lub SKOK	72% posiada, 28% nie posiada	77% posiada, 23% nie posiada
Posiadanie własnego indywidualnego lub własnego wspólnego konta osobistego/ROR w banku lub SKOK-u wśród osób posiadających konto osobiste/ROR	75% konto własne indywidualne, 25% konto własne wspólne	77% konto własne indywidualne, 23% konto własne wspólne
Sposoby pobierania lub otrzymywania gotówki przez Polaków w ostatnim miesiącu – osoby posiadające konto	66% z bankomatu 23% z kasy oddziału bankowego/SKOK-u 8% od rodziny/znajomych 7% z kasy pracodawcy/ do ręki 4% z własnej działalności gospodarczej/sprzedaży 3% na poczcie/od listonosza 3% w ostatnim miesiącu w ogóle nie pobierałem(am) gotówki 1% z kasy urzędu 1% inny	71% z bankomatu 19% z kasy oddziału bankowego/SKOK-u 9% od rodziny/znajomych 5% z kasy pracodawcy/ do ręki 4% z własnej działalności gospodarczej/sprzedaży 2% na poczcie/od listonosza 2% w ostatnim miesiącu w ogóle nie pobierałem(am) gotówki 1% z kasy urzędu 1% inny
Posiadanie i korzystanie z kart płatniczych przez posiadaczy kont osobistych/ROR	76% mam i korzystam z karty 5% mam i nie korzystam z karty 19% brak karty, ma konto osobiste/ROR	82% mam i korzystam z karty 4% mam i nie korzystam z karty 14% brak karty, ma konto osobiste/ROR
Posiadanie i korzystanie z kart debetowych przez posiadaczy kont osobistych/ROR	74% mam i korzystam z karty debetowej 4% mam i nie korzystam z karty debetowej 22% nie mam karty debetowej, mam konto osobiste	79% mam i korzystam z karty debetowej 4% mam i nie korzystam z karty debetowej 17% nie mam karty debetowej, mam konto osobiste
Posiadanie i korzystanie z kart kredytowych przez posiadaczy kont osobistych/ROR	76% nie mam karty kredytowej mam konto osobiste/ROR 19% mam i korzystam z karty kredytowej 5% mam i nie korzystam z karty kredytowej	78% nie mam karty kredytowej mam konto osobiste/ROR 17% mam i korzystam z karty kredytowej 5% mam i nie korzystam z karty kredytowej
Posiadanie i korzystanie z kart z funkcją płatności zbliżeniowych przez posiadaczy kont osobistych/ROR	10% mam i korzystam z karty z funkcją płatności zbliżeniowych 3% mam i nie korzystam z karty z funkcją płatności zbliżeniowych	10% mam i korzystam z karty z funkcją płatności zbliżeniowych 3% mam i nie korzystam z karty z funkcją płatności zbliżeniowych

	87% nie mam z karty z funkcją płatności zbliżeniowych, mam konto osobiste/ROR	87% nie mam z karty z funkcją płatności zbliżeniowych, mam konto osobiste/ROR
Dostęp do bankowości internetowej przez posiadaczy kont osobistych/ROR	65% dostęp do bankowości internetowej 35% brak dostępu do bankowości internetowej	66% dostęp do bankowości internetowej 34% brak dostępu do bankowości internetowej
Liczba płatności gotówką przez Polaków w ciągu tygodnia	25% do 3 razy 26% 4 lub 5 razy 21% 6 lub 7 razy 20% od 8 do 10 razy 8% więcej niż 10 razy	24% do 3 razy 23% 4 lub 5 razy 22% 6 lub 7 razy 20% od 8 do 10 razy 11% więcej niż 10 razy
Liczba płatności kartami w miesiącu przez posiadaczy kart płatniczych	29% brak płatności kartą 20% 1-3 razy 16% 4-5 razy 18% 6-9 razy 17% 10 i więcej płatności	25% brak płatności kartą 19% 1-3 razy 16% 4-5 razy 18% 6-9 razy 21% 10 i więcej płatności
Struktura ilościowa sposobów płatności w małych sklepach spożywczych	98% gotówka 2% karty płatnicze	95% gotówka 5% karty płatnicze
Struktura wartościowa sposobów płatności w małych sklepach spożywczych	97% gotówka 3% karty płatnicze	93% gotówka 7% karty płatnicze
Struktura ilościowa sposobów płatności w supermarketach i hipermarketach spożywczych	69% gotówka 31% karty płatnicze	66% gotówka 34% karty płatnicze
Struktura ilościowa sposobów płatności w supermarketach i hipermarketach spożywczych	57% gotówka 43% karty płatnicze	53% gotówka 47% karty płatnicze

Objaśnienie: autor opracowania skoncentrował się na przedstawieniu charakterystyki zwyczajów ludności wiejskiej na tle mieszkańców kraju ogółem na podstawie opisu badań opracowanego przez T. Koźlińskiego (2013). Specyfika zwyczajów płatniczych ludności wiejskiej wymaga bowiem uwzględnienia różnicowania w poziomie jakości życia w zależności od metropolitalności miasta, związanej z liczbą mieszkańców.

Tab. 1. Wyniki badań dotyczących zwyczajów płatniczych Polaków – ludność wiejska na tle ogólnopolskim. Źródło: opracowanie na podstawie wyników badań T. Koźliński, (2013). *Zwyczaje płatnicze Polaków*. Warszawa: Narodowy Bank Polski, Departament Systemu Płatniczego. Pozyskano z: https://www.nbp.pl/systemplatniczy/zwyczaje_platnicze/zwyczaje_platnicze_Polakow.pdf.

Federacja Konsumentów (2014) przeprowadziła badania dotyczące postawy konsumentów wobec wprowadzenia dodatkowej opłaty tzw. *surcharge* za wypłatę środków z bankomatu. Wyniki badań wykazały, że ponad 52% ankietowanych mieszkańców wsi nie korzystało w ogóle z kart płatniczych. Co więcej, gotówka była deklarowana jako najważniejszy środek płatniczy wśród mieszkańców wsi: niespełna 84% płatności za drobne zakupy było przeprowadzonych gotówkowo. Prawie 44% ankietowanych zamieszkałych na wsi (korzystających z bankomatów) deklaroowało zdecydowany sprzeciw („zdecydowanie nie”) wprowadzeniu opłaty *surcharge*. Biorąc pod uwagę fakt, że sieć bankomatów jest gorzej rozwinięta na obszarach wiejskich, taka postawa wydaje się dyskusyjna. Warto też dodać, że niespełna 54% mieszkańców wsi zapowiedziało zmniejszenie częstotliwości korzystania z bankomatów przy wprowadzeniu opłaty *surcharge*. Oznacza to, że wrażliwość ludności wiejskiej na podwyższanie poziomu kosztów związanych z obrotem bezgotówkowych jest relatywnie wysoka.

W tabeli 2 uporządkowano wnioski z dotychczasowych badań empirycznych (głównie dotyczących Polski), wyodrębniając syntetycznie bariery i wyzwania stojące przed rozwojem płatności bezgotówkowych na wsi. Relatywnie niższy poziom ubankowienia i ukartowienia ludności wiejskiej może być wynikiem oddziaływania różnych barier (por. Koźliński, 2006; za: Narodowy Bank Polski, 2013) o charakterze psychologicznym, instytucjonalnym i infrastrukturalnym, a także rynkowym i społeczno-demograficznym. Warto zwrócić uwagę na wyzwanie związane z poprawą edukacji finansowej. Istotnym elementem rozwoju płatności bezgotówkowych będzie położenie nacisku na problematykę edukacji finansowej, która jest elementem strategii zapobiegania i przeciwdziałania wykluczeniu finansowemu⁷. Jak zauważają słusznie M. Iwanicz-Drozdowska i A.K. Nowak (2011, s. 15), „szczególnego znaczenia nabiera edukacja finansowa w gospodarstwach domowych o niskich dochodach, słabych ekonomicznie i społecznie, które często zaciągają zobowiązania, ponosząc przy tym wysokie koszty ich obsługi, co dodatkowo pogarsza ich sytuację”. Działania dotyczące poprawy świadomości finansowej mieszkańców wsi przez różnego rodzaju programy edukacji finansowej należy traktować jako istotne wyzwanie stojące przed rozwojem płatności bezgotówkowych na wsi.

Biorąc pod uwagę, że ludność wiejska obejmuje zarówno rolników, których liczba sukcesywnie spada, jak i osoby niezwiązane z sektorem rolnym, odmienne są potrzeby tych dwóch subsegmentów konsumentów usług finansowych. Z przeglądu rozwiązań funkcjonujących w krajach rozwiniętych wynika, że instytucje finansowe (poza wyjątkami, np. banki spółdzielcze czy tzw. unie kredytowe) nie podejmowały działań ukierunkowanych na rozwój produktów i usług finansowych dedykowanych dla ludności wiejskiej (w tym rolników). Wynikało to, zasadniczo, z następujących czynników (Kloppinger-Todd i Sharma, 2010):

Bariery	Wyzwania
<p>Bariery psychologiczne:</p> <ul style="list-style-type: none"> „przyzwyczajenie społeczeństwa do dokonywania płatności w formie gotówkowej oraz wydawanie przez wielu wierzycieli papierowych druków do opłacania rachunków w gotówce” (Kozłiński, 2006; za: Narodowy Bank Polski, 2013, s. 65) 	<p>Edukacja finansowa</p> <ul style="list-style-type: none"> tworzenie platform organizacji zaangażowanych w działania związane z edukacją finansową (aspekt organizacyjny) rozwój narzędzi edukacji finansowej, a także zawartości programów (aspekt metodyczny i merytoryczny)
<p>Bariery instytucjonalne i infrastrukturalne</p> <ul style="list-style-type: none"> nadużycia, kradzieże związane z korzystaniem z Internetu słabo rozwinięta sieć placówek bankowych (nawet agencji bankowych) 	<p>Kwestie regulacyjne</p> <ul style="list-style-type: none"> perspektywa podwyższenia opłaty <i>surcharge</i>
<p>Bariery rynkowe</p> <ul style="list-style-type: none"> „konkurencyjne opłaty ze strony pośredników finansowych, którzy akceptują głównie gotówkę” ((Kozłiński, 2006; za: Narodowy Bank Polski, 2013, s. 65) „koszty przejścia” mające charakter psychologiczny i ekonomiczny – dotyczące pewnych inwestycji związanych z przejściem na nowe rozwiązania płatnicze (por. Harasim, 2014) efekty sieci, skali, mechanizm kształtowania cen (Harasim, 2014) po stronie dostawców: dominacja banków, koszty utopione (Harasim, 2014) po stronie użytkowników: korzyści dla konsumentów, korzyści dla akceptantów (Harasim, 2014) 	<p>Postęp infrastrukturalny</p> <ul style="list-style-type: none"> <i>branchless banking</i> <i>mobile money</i> sieci pośredników finansowych (<i>agent networking</i>) (por. Peake, 2012)
<p>Bariery społeczno-demograficzne</p> <ul style="list-style-type: none"> niski poziom dochodów lub nawet, w skrajnych przypadkach, ich brak „niski poziom dostępu do Internetu, ze względu na ograniczone możliwości przyłączenia i wysokie koszty eksploatacji, (...) częstym napotykanym problemem jest brak znajomości obsługi komputera wśród osób starszych i osób z niższym wykształceniem (Kozłiński, 2006; za: Narodowy Bank Polski, 2013, s. 65) niejednoznaczne oddziaływanie starzenia się (<i>ageing</i>) jako czynnika osłabiającego skłonność do obrotu bezgotówkowego, procesy starzenia się występują głównie na obszarach wiejskich o rolniczym charakterze, w Polsce wschodniej i centralnej (por. Szymańska i Biegańska, 2014), a jednocześnie odmładzanie się ludności na obszarach wiejskich w Polsce północnej, a także strefach podmiejskich dużych miast (por. Szymańska i Biegańska, 2014) 	<p>Innowacje produktowe</p> <p>Eksploatacja czynników decydujących o rozwoju innowacji dotyczących płatności bezgotówkowych (Harasim i Klimontowicz, 2013): oddziaływanie zachowania użytkowników, rozwój techniczny, popyt na płatności w czasie rzeczywistym, rola kooperacji, standaryzacji, bezpieczeństwo płatności</p>
	<p>Ewolucja uwarunkowań społeczno-ekonomicznych</p> <ul style="list-style-type: none"> rozwój pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich zgodnie ze strategiczną koncepcją zrównoważonego rozwoju – agroturystyka, mała przedsiębiorczość, związana głównie z sektorem usług (Kłodziński, 2010) rozbudowa sieci dróg kołowych, a także poprawa dostępności do usług telekomunikacyjnych (w tym Internetu szerokopasmowego)

Tab. 2. Bariery i wyzwania związane z rozwojem płatności bezgotówkowych na wsi. Źródło: opracowanie własne.

- rozproszonej lokalizacji gospodarstw domowych, a w związku z tym trudności związanych z zapewnieniem wysokiej efektywności kosztowej dostarczanych usług,
- znacznego narażenia produkcji rolniczej na różne rodzaje ryzyka o charakterze przyrodniczym (w tym o charakterze katastroficznym),
- nieuwzględnienia specyfiki produkcji rolniczej przy projektowaniu produktów i usług finansowych przez instytucje finansowe położone w miastach.

W tabeli 3 zestawiono podstawowe cechy produktów/usług finansowych, których wprowadzenie ściśle wiąże się z upowszechnieniem obrotu bezgotówkowego na wsi.

Cecha	Objaśnienie
Odpowiednie, dostosowane do potrzeb (<i>appropriate</i>)	Uwzględnienie cech społeczno-demograficznych (wiek, płeć, wykształcenie, potencjalnych konsumentów).
Dostępność (<i>accessible</i>)	Bariery nie tylko o charakterze geograficznym (lokalizacja placówek bankowych w miasteczkach i miastach), ale również ograniczenia psychologiczne, organizacyjne, a także ekonomiczne (np. niski dochód).
Przystępna cena (<i>affordable</i>)	Zbyt wysokie opłaty i prowizje bankowe przyczyniają się do przejścia do grupy <i>underbanked</i> .
Atrakcyjność finansowa (<i>financially attractive</i>)	Liczne nagrody, bonusy, a przede wszystkim relatywnie wysoka stopa zwrotu.
Łatwość w użyciu (<i>easy to use</i>)	Relatywnie duża prostota i przejrzystość nawet dla konsumentów reprezentujących niezbyt wysoki poziom świadomości finansowej.
Elastyczność (<i>flexibility</i>)	Dostępność dla gospodarstw, w których członkowie uzyskują nieregularne i niskie dochody (często z różnych źródeł), w przypadku produktów w formie kredytów i pożyczek istotne jest dostosowanie harmonogramu spłat do możliwości dochodowych konsumentów.
Bezpieczeństwo i wiarygodność (<i>security and reliability</i>)	Odpowiednie otoczenie prawno-regulacyjne, a także odpowiednia infrastruktura instytucjonalna zapewniają podaż produktów i usług o akceptowalnym dla konsumentów poziomie bezpieczeństwa.

Tab. 3. Kluczowe cechy „włączających” (*inclusive*) produktów i usług finansowych. Źródło: opracowanie własne na podstawie M. Sherraden. (2013). *Building Blocks of Financial Capability*. W: J. Birkenmaier, J. Curley, M. Sherraden (red.), *Financial Education and Capability: Research, Education, Policy, and Practice* (s. 3–43). New York: Oxford University Press.

Reasumując, zwyczaje płatnicze ludności wiejskiej odbiegają nieco od zwyczajów innych segmentów konsumentów usług finansowych. Są one wynikiem oddziaływania czynników o charakterze psychologicznym, społeczno-demograficznym, a obecnie w coraz większym stopniu rynkowym. Kluczowym wyzwaniem związanym z rozwojem płatności bezgotówkowych na wsi jest przede wszystkim poprawa edukacji finansowej.

3. Modele rozwoju płatności bezgotówkowych na wsi

Na podstawie przeprowadzonej analizy zwyczajów płatniczych osób zamieszkałych na wsi, a następnie identyfikacji barier i wyzwań stojących przed rozwojem obrotu bezgotówkowego wyodrębniono potencjalne modele rozwoju płatności bezgotówkowych na wsi. Za celowe uznano wyselekcjonowanie, w zależności od przewagi znaczenia regulacji czy aktywności instytucjonalnej, dwóch opcji: modelu proregulacyjnego i modelu proinstytucjonalnego (tabela 4).

Architektura systemu płatniczego obejmuje „instytucje pośredniczące w dokonywaniu rozliczeń pieniężnych (świadczące usługi płatnicze), systemy płatności, agentów rozliczeniowych rozliczających transakcje realizowane elektronicznymi instrumentami płatniczymi, punkty handlowo-usługowe akceptujące transakcje wykonywane kartami płatniczymi oraz bankomaty” (Narodowy Bank Polski, 2013, s. 16). Warto podkreślić, że rozwój infrastruktury finansowej na obszarach wiejskich wiąże się z następującym wyzwaniem (por. Yaron, Benjamin i Piprek, 1997):

- rozwojem infrastruktury finansowej na podstawie koncepcji *branchless banking*,
- zwiększeniem aktywnej postawy rządu, agencji rządowych i innych organów (np. KNF) jako aktorów odpowiadających za kształtowanie otoczenia regulacyjnego,
- zwiększeniem aktywności organizacji zrzeszających instytucje finansowe (np. Związek Banków Polskich, Krajowy Związek Banków Spółdzielczych czy Fundacji Rozwoju Obrotu Bezgotówkowego).

Specyficznym rozwiązaniem jest aktywna postawa organizacji społecznych (stowarzyszeń, fundacji lub mniej sformalizowanych), a także formalnych bądź nieformalnych „liderów społecznych wiejskich”, którzy pełnią rolę doradczą i informacyjną wobec osób borykających się z problemem zagrożenia wykluczeniem finansowym. Służą temu m.in. działania zawarte w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020, a także instrumentarium w ramach krajowej polityki rolnej i polityki społecznej na obszarach wiejskich (m. in. przez KRUS).

Ze względu na dosyć silne przywiązanie mieszkańców wsi do obrotu gotówkowego (utożsamianego z pewnością i fizyczną dostępnością środków pieniężnych) podejmowane są działania związane z poprawą poziomu edukacji finansowej. Tęgo rodzaju przedsięwzięcia są inicjowane i realizowane przez różne grupy podmiotów: podmioty sektora publicznego (NBP, ZUS, KNF, KRUS), a także instytucje o charakterze niekomercyjnym (np. ZBP) i podmioty o charakterze typowo komercyjnym (przede wszystkim banki) (Iwanicz-Drozdowska, Kitala, Matuszczyk i Nowak, 2011).

Biorąc pod uwagę obecne rozwiązania instytucjonalne, szczególną rolę odgrywa Koalicja na rzecz Obrotu Bezgotówkowego i Mikropłatności (KnrzOBiM) zawiązana w kwietniu 2007 r. Choć Program Rozwoju Obrotu

Wyszczególnienie	Model proregulacyjny	Model proinstytucjonalny
Nacisk na procesy legislacyjne	Bardzo wysokie	Istotne, ale nie dominujące, zwrócenie uwagi na aspekty lobbingsowe
Grupy podmiotów o najwyższej aktywności	Instytucje publiczne zaangażowane w procesy regulacyjne, Narodowy Bank Polski jako bank centralny	Platformy podmiotów sektora finansowego i jego otoczenia, z dominującą rolą organizacji zrzeszających
Preferencje dotyczące rozwiązań aktywujących konkurencję	Działania o charakterze stymulującym dekoncentrację rynku	Działania imitujące decyzje oligopolistów
Działania na rzecz poprawy edukacji finansowej na wsi	<ul style="list-style-type: none"> Wpisanie edukacji finansowej jako jednego z celów strategicznych polityki społecznej na poziomie krajowym, co znalazło odzwierciedlenie w wytycznych organizacji międzynarodowych, np. OECD (OECD/INFE, 2012), UE (Commission of The European Communities, 2007; European Commission, 2011) Zastosowanie podejścia ciągłego, związanego z zasadą <i>life long learning programme</i> (European Commission, 2011), poczynając od nauczania treści ekonomiczno-finansowych już w wieku szkolnym 	<ul style="list-style-type: none"> Zastosowanie podejścia sieciowego, z natury integrującego różne środowiska praktyków (Commission of The European Communities, 2007) Ukierunkowanie na budowę „głębokiej świadomości finansowej”, która wynika z długotrwałego procesu edukacji, włączając też etap formalny, zaczynający się w wieku szkolnym (Flejterski, 2008) Wykorzystanie doświadczenia i potencjału organizacji NGO działających na wsi jako promotorów inicjatyw na rzecz poprawy edukacji finansowej
Problem wykluczenia finansowego na wsi	Zmniejszenie skali zjawiska jako wyzwania dla polityki społecznej	Jako działanie dodatkowe, towarzyszące inicjatywom, podejmowane przez organizacje
Nacisk na kooperację i efekt sieciowania	Mały	Duży
Sposób podejmowania inicjatyw	Z góry do dołu	Z dołu do góry, przy integracji horyzontalnej
Instrumentarium	<ul style="list-style-type: none"> Dotacje, zwolnienia, preferencje podatkowe (Hasan, Martkainen i Takalo, 2014) Standaryzacja Akty prawne wspomagające ochronę konsumenta i konkurencję w systemie usług finansowych (w ujęciu wewnątrzpaństwowym i na rynku UE) 	<ul style="list-style-type: none"> Nieformalne i formalne porozumienia Zespoły robocze Wspólne projekty Działalność promocyjna Platformy integrujące różne grupy aktorów, w tym sojusze z sektorem naukowym

Tab. 4. Modele rozwoju płatności bezgotówkowych na wsi. Źródło: opracowanie własne.

Bezgotówkowego w Polsce na lata 2011–2013⁸ nie został formalnie przyjęty jako dokument o charakterze rządowym, to były podejmowane działania zmierzające do poprawy. W Mapie Programu Rozwoju Obrotu Bezgotówkowego w Polsce na lata 2014–2020 zostały przedstawione powiązania celu głównego, celów szczegółowych oraz działań umożliwiających ich realizację (tabela 5). Warto podkreślić, że w ramach celu szczegółowego jednym z działań jest m.in. „Działanie 1.1: Podjęcie działań mających na celu otwieranie i prowadzenie bezpłatnych lub tanich rachunków płatniczych i rozpoczęcie korzystania z bezgotówkowych instrumentów płatniczych wśród osób starszych (powyżej 65 roku), wśród najmłodszych a także wśród osób niebankowanych, w szczególności osób o niskich dochodach, mieszkańców mniejszych miast i wsi, osób z niepełnosprawnością i bezrobotnych”. Tak sformułowane działanie podkreśla, że ludność zamieszkująca obszary wiejskie jest obiektem zainteresowania decydentów polityki, a także podmiotów tworzących system finansowy. Jednym ze wskaźników służących do monitorowania celu szczegółowego nr 1 jest udział mieszkańców wsi (a także małych miast do 20 tys. mieszkańców) posiadających rachunki. Zakładaną wartość w roku docelowym (połowa 2020 r.) przyjęto na poziomie 84%, z kolei wartość bazowa w połowie 2015 r. wyniosła 72%.

CG: Upowszechnienie obrotu bezgotówkowego w Polsce	
CS nr 1	Ograniczenie wykluczenia finansowego
CS nr 2	Przełamanie barier mentalnościowych oraz zmiana przyzwyczajeń płatniczych konsumentów, przedsiębiorstw i instytucji publicznych w kierunku większego korzystania z obrotu bezgotówkowego
CS nr 3	Upowszechnienie infrastruktury płatniczej oraz sieci akceptacji bezgotówkowych instrumentów płatniczych
CS nr 4	Zapewnienie bezpieczeństwa i efektywności, elektronicznych instrumentów płatniczych, poszerzenie ich oferty oraz rozwój innowacyjnych instrumentów płatniczych
CS nr 5	Zwiększenie konkurencyjności na rynku usług płatniczych i rozliczeniowych

Tab. 5. Mapa Programu Rozwoju Obrotu Bezgotówkowego w Polsce na lata 2014–2020. Źródło: opracowanie własne na podstawie Koalicja na rzecz Obrotu Bezgotówkowego i Mikropłatności. (2013). Program Rozwoju Obrotu Bezgotówkowego w Polsce na lata 2014. Część 1. Dokument Strategiczny. Warszawa: Koalicja na rzecz Obrotu Bezgotówkowego i Mikropłatności. Pozyskano z: http://www.piit.org.pl/documents/10181/268962/Dokument_strategiczny.pdf, s. 11.

Cel szczegółowy nr 2 stanowi reakcję na zwyczaje płatnicze (w tym dosyć silne przywiązanie do gotówkowej formy obrotu) wynikające z uwarunkowań psychologicznych, społecznych i historycznych (Koalicja na rzecz Obrotu Bezgotówkowego i Mikropłatności, 2013, s. 15). Z kolei cel szczegółowy nr 3 dotyczy kwestii rozbudowy infrastruktury finansowej, co w przypadku obszarów wiejskich nabiera szczególnego znaczenia (m.in. rozpowszechnienie

usługi *cash back* jako rozwiązania alternatywnego wobec rozbudowy sieci bankomatów).

„Finansowa socjalizacja” w powiązaniu ze złożonością otoczenia finansowego towarzyszącego życiu ludzkiemu (Solarz, 2012), a także pojawiające się nowe produkty i usługi skłaniają do zintensyfikowania działań związanych z edukacją finansową. W przypadku USA działania te dotyczą głównie arytmetyki finansowej, zarządzania wydatkami, planowania finansowego (w tym technikami budżetowania), wykorzystania finansowania zewnętrznego (Godsted i McCormick, 2007; za: Sherraden, 2013; Hogarth, 2006; za: Sherraden, 2013). Oddziaływanie edukacji finansowej na zachowanie decydentów w gospodarstwach domowych są dosyć niejednoznaczne, choć w przywołanych przez Sherraden (2012, za Danes, 2004; 2012) wynikach badań przeważały pozytywne efekty, związane m.in. z poprawą standingu finansowego. Warunkiem był relatywnie długi okres korzystania z programu edukacji finansowej.

S. Flejterski (2007), omawiając implikacje „elektronizacji” przemysłu finansowego, wymienia „koszty-zagrożenia”, a także „korzyści-szanse” na poziomie mikro (tabela 6). Przedstawione zestawienie musi uwzględniać rzetelny rachunek kosztów i korzyści (w wymiarze ekonomicznym), biorąc pod uwagę efekty skali i sieci. Upowszechnienie płatności bezgotówkowych związanych z e-finansami może się okazać, jak zauważa S. Flejterski (2007, s. 107) „koniecznym warunkiem wzrostu i rozwoju”. Jednak w odniesieniu do obszarów wiejskich stwierdzenie to nie jest w pełni słuszne, gdyż należy uwzględnić różnego rodzaju ograniczenia hamujące rozwój usług finansowych, Pogłębienie świadomości finansowej poprzez działania w ramach programów edukacji finansowej prowadzi do bardziej przemyślanego korzystania z coraz bardziej poszerzającej się palety produktów i usług finansowych.

Podmioty	Koszty-zagrożenia	Korzyści-szanse
Instytucje finansowe	Nakłady związane z inwestycjami w hardware i software	Wzrost liczby dostępnych informacji i szybkość ich przepływu
	Konkurencja ze strony instytucji parabankowych	Rozwój customer relationship management (CRM)
	Konkurencja wewnątrzbankowa	
Gospodarstwa domowe	Relatywnie niska, choć wzrastająca liczba użytkowników	Demokratyzacja rynku finansowego
	Bariera braku zaufania do bezpieczeństwa e-finance	Korzyści dla klientów (ceny, jakość, szybkość)
	Trudności w dostosowaniu się do nowoczesnych technologii bankowych	Wzrost siły przetargowej klientów

Tab. 6. Skutki elektronizacji przemysłu finansowego – poziom mikro. Źródło: opracowanie własne na podstawie S. Flejterski. (2007). *Metodologia finansów. Podręcznik akademicki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 108.

4. Uwagi końcowe

Popularyzacja obrotu bezgotówkowego wśród osób zamieszkujących obszary wiejskie wiąże się z podejmowaniem skoordynowanego i wielokierunkowego programu działań. Oznacza to opracowanie i zastosowanie rozwiązań o charakterze zarówno regulacyjnym, jak i instytucjonalnym, tak aby wykluczyć efekt powielenia niektórych instrumentów. Podobnie jak w niektórych krajach EU-15, rozwój obrotu bezgotówkowego na wsi jest ściśle powiązany z ramami regulacji dla nowych form płatności. Matryca legislacyjna podlega silnym przeobrażeniom, gdyż rozwiązania mające wpływ na zwyczaje płatnicze ludności wiejskiej wymagają zmian dotyczących prawa ochrony konsumentów, ustawodawstwa dotyczącego instytucji finansowych, a także specyfiki usług internetowych i telekomunikacyjnych (Hasan, Martikainen i Takalo, 2014).

Ludność wiejska jest dosyć kłopotliwym segmentem wśród klientów podmiotów sektora usług finansowych. Upowszechnienie form płatności bezgotówkowych, szczególnie tych „niwelujących zalety gotówki” (Górka, 2013, s. 150) przy zapewnieniu wymaganego poziomu bezpieczeństwa obrotu bezgotówkowego, powinno stanowić ważny element programu przezwyciężania wykluczenia finansowego wśród ludności wiejskiej. Dużą rolę odgrywają działania w ramach tzw. edukacji finansowej, oferowane m.in. przez NBP czy ZUS lub KRUS (promowanie otwierania rachunków oszczędnościowo-rozliczeniowych). Działania te wpisują się w szerokie ramy postulowanego przez organy UE programu przezwyciężania wykluczenia finansowego w niektórych krajach członkowskich. Należy też zauważyć, że wszelkie działania podejmowane przez podmioty sektora usług finansowych, wpisujące się w ideę odpowiedzialnych (*responsible*) i zrównoważonych społecznie finansów (por. Solarz, 2012), powinny bazować na rachunku ekonomicznym. Mniejszy nacisk zatem powinien zostać położony na rozbudowę kosztochłonnej infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich.

Konieczne wydaje się prowadzenie bardziej szczegółowych badań empirycznych na reprezentatywnych próbach badawczych w celu zidentyfikowania najbardziej istotnych czynników stanowiących bariery w upowszechnianiu płatności bezgotówkowych. Elementem uzupełniającym mogą też być badania w formie eksperymentów ekonomicznych, pozwalające na identyfikację heurystyk behawioralnych, co umożliwi wyjaśnienie niechęci mieszkańców wsi do bezgotówkowych form płatności. Niezbędne wydaje się pogłębienie badań dotyczących analizy kosztów i korzyści, a także pomiaru efektywności dotyczących rozpowszechnienia instrumentów bezgotówkowych. Ponadto warto podkreślić przydatność badań ekonometrycznych na poziomie gospodarstwa w celu określenia wpływu nowych rodzajów płatności na tzw. wygładzanie konsumpcji (*consumption smoothing*).

Przypisy

- ¹ W wyczerpujący sposób o przesłankach ekonomicznych oszczędzania traktuje opracowanie Bańbuły (Bańbuła, 2006).
- ² GUS (2011, s. 35) wyodrębnia w obrębie „ludności wiejskiej” dwie podgrupy, a mianowicie (1) „ludność związaną z gospodarstwem rolnym” (czyli „rdzennie wiejską” – M.S.), a także (2) „ludność bezrolną”, typową dla obszarów podmiejskich. Znaczenie ostatniej grupy stopniowo wzrasta. Większość badań empirycznych nie uwypukla tego aspektu przy opisie cech socjodemograficznych respondentów. Warto zwrócić uwagę na pewne rozróżnienie między ludnością zamieszkałą na „obszarach wiejskich”, czyli zgodnie z definicją GUS, zamieszkująca wsie. Typologia regionalna Eurostatu i OECD uwypukla funkcjonowanie tzw. podregionów pośrednich, których istnienie może być przyspieszone procesami urbanizacji. Dodatkowo, zdaniem Komisji Europejskiej, istotnym kryterium może być odległość do najbliższego miasta (w km) (GUS, 2011).
- ³ Wśród ludności wiejskiej GUS wyróżnia osoby związane z rolnictwem („ludność związaną z gospodarstwem rolnym”), których powiązanie z systemem usług finansowych charakteryzuje się znaczną specyfiką. R. Kata (2012), omawiając wpływ globalizacji na dostęp rolników do usług bankowych, podkreśla, że bardzo elastyczną postawę wobec specyfiki produkcji rolniczej wykazywały banki spółdzielcze, co znalazło odzwierciedlenie w badaniach empirycznych obejmujących Polskę południowo-wschodnią. Z kolei banki komercyjne traktowały segment rolnictwa jako relatywnie nieatrakcyjny. Z badań D. Zawadzkiej (2013) obejmujących Pomorze Zachodnie wynika, że kapitał własny jest traktowany jako główne źródło dla towarowych gospodarstw rolnych, choć ze względu na „zwiększający się zakres urynkowienia działalności przedsiębiorstw rolniczych w Polsce, w krótkoterminowych decyzjach finansowych rośnie znaczenie kredytu handlowego” (Zawadzka, 2013, s. 628).
- ⁴ Badanie zostało przeprowadzone na tysiącosobowej reprezentatywnej grupie dorosłych Polaków – próba ta została dobrana według schematu losowania warstwowego, wielostopniowego. „Struktura próby w badaniu odpowiada strukturze społeczeństwa polskiego pod względem płci, wieku, województwa i wielkości miejscowości zamieszkania respondenta” (Koźliński, 2013, s. 15).
- ⁵ Metoda ta wiąże się z analizą szczegółowych zapisów „wszystkich codziennych transakcji w trzech kolejnych dniach” (Koźliński, 2013, s. 14).
- ⁶ T. Koźliński (2013, s. 47), analizując uzyskane dla NBP wyniki, podkreśla, że różne badania empiryczne wskazują, że od 65 do 81% Polaków dysponowało rachunkiem oszczędnościowo-rozliczeniowym.
- ⁷ Pierwsza w literaturze naukowej definicja „wykluczenia finansowego” (*financial exclusion*), sformułowana przez dwójkę geografów brytyjskich, A. Leyshona i N. Thrifta (1995, s. 314), kładzie nacisk na „ograniczenia w dostępie do systemu finansowego”. Wykluczenie finansowe jest utożsamiane z „brakiem możliwości dla osób fizycznych, gospodarstw domowych, grup w dostępie do niezbędnych usług finansowych w przystępnej formie” (Lämmermann, 2010). Z kolei, Sinclair (2001) podkreśla dwa znaczenia „wykluczenia finansowego”: wąskie – odnoszące się do trudności w dostępie do usług finansowych; szerokie – związane z społecznymi efektami braku dostępności do usług finansowych, w tym ograniczone zaangażowanie osób objętych wykluczeniem w życie gospodarcze. Liczne badania (Leyson i Thrift, 1995; Kempson i Whyley, 1999) wskazują, że osoby mieszkające na obszarach wiejskich, podobnie jak ludność w wieku emerytalnym czy charakteryzująca się niskim poziomem wykształcenia, są szczególnie narażone na wykluczenie finansowe. Dodatkowo Iwanicz-Drozdowska i in. (2007) stwierdzili, że dostęp do usług finansowych na wsi w krajach NMS-10 był zdecydowanie gorszy niż w krajach EU-25. Wykluczenie finansowe ma bardzo szeroki

zakres, co wynika z do tej pory istniejących trudności definicyjnych, i ujednoczoną metodykę pomiaru (Mittton, 1995; McKillop i in. 2007).

- ⁸ Program ten został opracowywany w latach 2008–2011 najpierw przez Koalicję na rzecz Obrotu Bezgotówkowego i Mikropłatności, NBP i ZBP, a następnie przez Ministerstwo Finansów.

Bibliografia

- Bańbuła, P. (2006). Oszczędności i wybór międzyokresowy – podejście behawioralne. *Materiały i Studia*, (208). Warszawa: NBP.
- Beck, T. i Demirgüç-Kunt, A. (2008). Access to Finance – An Unfinished Agenda. *The World Bank Economic Review*, 22 (3), 383–396, <http://dx.doi.org/10.1093/wber/lhn021>.
- Commission of The European Communities. (2007). Financial Education, COM(2007) 808 final. Brussels : Commission of The European Communities. Pozyskano z: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0808:FIN:EN:PDF>.
- European Commission. (2011). Review of the initiatives of the European Commission in the area of financial education. Brussels: European Commission, Directorate General Internal Market and Services. Pozyskano z: http://ec.europa.eu/internal_market/finservices-retail/docs/capability/evaluation_financial_education_en.pdf.
- Federacja Konsumentów. (2014). Raport Federacji Konsumentów z ogólnopolskiego badania ankietowego „Czy polski konsument jest gotowy na dodatkowe opłaty za korzystanie z bankomatów?”. Federacja Konsumentów.
- Flejterski, S. (2007). *Metodologia finansów. Podręcznik akademicki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Flejterski, S. (2008). Świadomość i kultura ekonomiczna gospodarstw domowych w ujęciu teoretycznym. W: B. Świecka (red.), *Bankructwo gospodarstw domowych. Perspektywy ekonomiczna i społeczna*. Warszawa: Difin.
- Gloukoviezoff, G. (2007). From Financial Exclusion to Overindebtedness: The Paradox of Difficulties for People on Low Income? W: L. Anderloni, M.D. Braga, E. Carluccio (red.), *New Frontiers in Banking Services. Emerging Needs and Tailored Products for Untapped Markets* (s. 213–245). Berlin: Springer Verlag, http://dx.doi.org/10.1007/978-3-540-46498-3_6.
- Górka, J. (2013). Aspekty ekonomiczne obrotu bezgotówkowego. W: H. Żukowska i M. Żukowski, *Obrót bezgotówkowy w Polsce* (s. 135-152). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- GUS. (2011). Obszary wiejskie w Polsce. *Studia i Analizy Statystyczne*. Warszawa, Olsztyn: GUS. Pozyskano z: http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcrgus/rl_obszary_wiejskie_w_polsce_2010.pdf.
- Harasim, J. i Klimontowicz, M. (2013). Payment Habits as a Determinant of Retail Payment Innovations Diffusion: The Case of Poland. *Journal of Innovation Management*, (1, 2), 86–102.
- Hasan, I., Martikainen, E. i Takalo, T. (2014). Promoting Efficient Retail Payments in Europe. *Bank of Finland Research Discussion Papers*, (20), <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2509151>.
- Iwanicz-Drozdowska, M. (2008). *Bezpieczeństwo rynku usług finansowych. Perspektywa Unii Europejskiej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Iwanicz-Drozdowska, M., Błędowski, P., Christova-Balkansa, I., Chancova, B. i Kaupelyté, D. (2008). Financial Exclusion Problem in New EU Countries in Comparison to EU-15. W: European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities Inclusion, *Social Policy Aspects of Migration, Streamlining of Social Policies, Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*.
- Iwanicz-Drozdowska, M., Kitala, R., Matuszyk, A. i Nowak, A.K. (2011). Świadomość finansowa Polaków – wyniki badań ankietowych. W: M. Iwanicz-Drozdowska (red.),

- Edukacja i świadomość finansowa. Doświadczenia i perspektywy* (s. 143–255). Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Iwanicz-Drozdowska, M. i Nowak, A.K. (2011). Edukacja finansowa i pojęcia powiązane. W: M. Iwanicz-Drozdowska (red.), *Edukacja i świadomość finansowa. Doświadczenia i perspektywy* (s. 11–23). Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Kata, R. (2012). Procesy globalizacji finansowej a dostęp gospodarstw rolnych do usług bankowych. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, (29), 132–144.
- Kempson, E. i Whyley, C. (1999). *Kept Out or Opted Out? Understanding and Combating Financial Exclusion*. Bristol: Policy Press. Pozyskano z: <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc9902.pdf>.
- Kloppinger-Todd, R. i Sharma, M. (2010). Innovations in Rural and Agriculture Finance. Overview. W: R. Kloppinger-Todd, M. Sharma, *Innovations in Rural and Agriculture Finance*. International Food Policy Research Institute, The World Bank.
- Kłodziński, M. (2010). Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej. *Studia BAS*, 4 (24), 9–28.
- Koalicja na rzecz Obrotu Bezgotówkowego i Mikropłatności. (2013). *Program Rozwoju Obrotu Bezgotówkowego w Polsce na lata 2014. Część 1. Dokument Strategiczny*. Warszawa: Koalicja na rzecz Obrotu Bezgotówkowego i Mikropłatności. Pozyskano z: http://www.piit.org.pl/documents/10181/268962/Dokument_strategiczny.pdf.
- Koźliński, T. (2013). *Zwyczaj płacniczy Polaków*. Warszawa: Narodowy Bank Polski, Departament Systemu Płatniczego. Pozyskano z: https://www.nbp.pl/systemplatniczy/zwyczaj_platnicze/zwyczaj_platnicze_Polakow.pdf.
- Leysdon, A. i Thrift, N. (1995). Geographies of Financial Exclusion – Financial Abandonment in Britain and the United States. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20 (3), 312–341.
- McKillop, D. i Wilson, J. (2007) Financial Exclusion. *Public Money and Management*, 27 (1), 9–12.
- Mitton, L. (2008). *Financial Inclusion in the UK. Review of Policy and Practice*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Narodowy Bank Polski. (2013). Diagnoza stanu rozwoju obrotu bezgotówkowego w Polsce. Pozyskano z: http://www.nbp.pl/systemplatniczy/obrot_bezgotowkowy/diagnoza-rozwoju-obrotu-bezgotowkowego.pdf.
- OECD. (2006). The Importance of Financial Education. Policy Brief. OECD. Pozyskano z: <http://www.oecd.org/finance/financial-education/37087833.pdf>.
- OECD. (2014). Financial Education for Youth: the Role of Schools. Paris: OECD. Pozyskano z: <http://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/financial-education-for-youth.htm>.
- OECD/INFE. (2012). High-level Principles on National Strategies for Financial Education. Paris: OECD/INFE. Pozyskano z: http://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/OECD_INFE_High_Level_Principles_National_Strategies_Financial_Education_APEC.pdf.
- OECD/INFE. (2014). Progress Report on Financial Education. Paris: OECD/INFE. Pozyskano z: <http://www.oecd.org/finance/financial-education/OECD-INFE-Fin-Ed-G20-2014-Progress-Report.pdf>.
- Peake, C. (2012). New Frontiers: Launching Digital Financial Services in Rural Areas. W: *Old Problems, New Solutions: Harnessing Technology and Innovation in the Fight Against Global Poverty* (s. 12–18). The 2012 Brookings Blum Roundtable Policy Briefs.
- Rai, S., Ananth, B. i Mor, N. (2013). Universalizing Complete Access to Finance: Key Conceptual Issues. W: B. Ananth, A. Shah (red.), *Financial Engineering for Low-Income Household* (s. 3–24). New Delhi: SAGE Publications India, IFMR Finance Foundations.
- Sherraden, M. (2013). Building Blocks of Financial Capability. W: J. Birkenmaier, J. Curley, M. Sherraden (red.), *Financial Education and Capability: Research, Education, Policy, and Practice* (s. 3–43). New York: Oxford University Press.

- Solarz, J.K. (2012). *Nanofinanse. Codzienność zmienia świat*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Szymańska, D. i Biegańska, J. (2014). Charakterystyka obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się ludności. *Studia Obszarów Wiejskich*, XXXV, 89–108.
- Yaron, J., Benjamin, M.P. i Piprek, G.L. (1997). *Rural Finance, Issues, Design, and Best Practices*. Washington: The World Bank.
- Zawadzka, D. (2013). Kredyt w decyzjach finansowych przedsiębiorstw rolniczych w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem podmiotów z regionu Pomorza Środkowego). *Zarządzanie i Finanse*, 2 (2), 619–630.